

આધુનિક નારીનું દર્પણ : ‘અમૃતા’

ડૉ. પારસ એન. ખમાર

(ગુજરાતી વિભાગ) બી.ડી.એસ. આર્ટ્સ, સાયન્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પાટણ.

Received: January 27, 2019

Accepted: March 05, 2019

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઈ.સ. ૧૯૫૬ અને સુરેશ જોષીના હાથે આધુનિક સાહિત્યનો પ્રારંભ થયો એ નિર્વિવાદ વાત છે. આધુનિક સાહિત્યના પ્રભાવક અને ઘડતર પરિબળોમાં બે વિશ્વવૃદ્ધો વિવિધ કલા આંદોલનો વૈચારિક, વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતીઓ અને ગુજરાત કક્ષાએ ગાંધીજીની હત્યા વગેરે જેવી ઘટનાઓએ જાણે કે સુરેશ જોષીના સર્જનને જન્મ આપ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યને સુરેશ જોષીના હાથે મળેલી આધુનિકતા પછી તો સુમન શાહ, જયંત પટેલ, ચીનુ મોદી, મધુરાય, જયંત ખત્રી, કિશોર જાદવ વગેરેની કલમે વધુ આગળ વધે છે અને વિકસે છે. તેમાંય નવલકથાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો રાધેશ્યામ શર્માની કલમે લખાયેલી ‘ફેરો’ પ્રથમ આધુનિક ગુજરાતી નવલકથાનું શ્રેય પ્રાપ્ત કરે છે. આધુનિક નવલકથાના વિકાસમાં ત્યારબાદ સુરેશ જોષીની ‘છિન્નપત્ર’ ચંદ્રકાંત બક્ષીની ‘આકાર’ મધુરાયની ‘ચહેરા’ ચિનુમોદીની ‘ભાવ અભાવ’ મુકુંદ પરિખની ‘અસ્તી’ પિનાકિન દવેની ‘વિવર્ત’ તેમજ રઘુવીર ચૌધરીની ‘અમૃતા’ નોંધપાત્ર બને છે.

મારા આ સંશોધન લેખમાં આધુનિક સાહિત્યના સંદર્ભમાં રઘુવીર ચૌધરીકૃત ‘અમૃતા’ નવલકથામાં કેન્દ્રસ્થ પાત્ર ‘અમૃતા’ ને આધુનિક નારીના દર્પણ તરીકે મૂલવવાનો પ્રયત્ન છે.

રઘુવીર ચૌધરી એટલે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના મહાલેખક લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં લખાયેલ અમૃતા તેમની એક અતિ આધુનિક અને સર્વાંગી, સંપૂર્ણ નવલકથા છે.

નવલકથાના આરંભમાં ‘અમૃતા’ નવલકથાની નાયિકા પીએચ.ડી. ની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે. તે નિમિત્તે તેને અભિનંદવા તેના બે પુરૂષ મિત્રો ઉદયન અને અનિકેત આવે છે. તે ઘટનાથી આ નવલકથાનો ઊઘાડ થાય છે. આ પ્રણય કથા બીજી નવલકથા કરતા સાવ જુદી અને વિશિષ્ટ છે. અમૃતા એ શ્રીમંત પિતાની એકની એક દિકરી છે. એના બે ભાઈઓ પરણેલા છે. માતા-પિતા અવસાન પામેલા છે. ઉદયન સામાન્ય કુટુંબનો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી છે. ઉદયન-અમૃતા બાળપણથી પરિચયમાં છે. ઉદયનની મદદથી જ અમૃતા ડોક્ટરની ડિગ્રી પૂર્ણ કરે છે. ઉદયન ગુજરાતી ભાષાનો અધ્યાપક છે. જ્યારે અનિકેત ઉદયનનો મિત્ર અને વિજ્ઞાનનો અધ્યાપક છે. અમૃતા સાથેનો પરિચય ઉદયન જ કરાવે છે. અને ત્યાંથી કથાનો પ્રણયત્રિકોણ નિર્માણ પામે છે.

ત્રણેય મિત્રો અસર-પરસ એકબીજાને દીલથી ચહે છે. ત્રણેય કુંવારા છે. ત્રણેય બૌદ્ધિક છે. ત્રણેય સમાજમાં પોતાનો વિશિષ્ટ માન, મોભો, પ્રતિષ્ઠા અને સન્માન ધરાવે છે. ત્રણેય સ્વતંત્ર છે. ઉદયન અમૃતાને ચાહે છે પણ તેનું માનવું છે સમજથી નજીક આવેલા સાથે રહી શકે અને અમૃતા સામે ચાલી પ્રેમનો એકરાર કરે. અનિકેત પણ અમૃતાને ચાહે છે. પરંતુ સંકોચશીલ અને શરમાળ છે. પોતાના પ્રેમની અભિવ્યક્તિ કરી શકતો નથી. જ્યારે અમૃતા બંનેને પ્રેમ કરે છે. પરંતુ આપણા સમાજના નૈતિક, સામાજિક બંધનોને કારણે તે બે પતિ બનાવી શકે તેમ નથી. આમ આખી નવલકથામાં તેની સ્થિતિ અનિર્ણયાત્મક છે. તે આ કૃતિમાં રહેલી આધુનિકતા સ્પષ્ટ કરે છે.

અમૃતા બંનેનાં વ્યક્તિત્વથી પ્રભાવીત છે. એટલે તો તે ક્યારેક ઉદયન તરફ ઢળે છે. તો ક્યારેક અનિકેત તરફ. ઉદયન અને અનિકેત પણ સ્વતંત્રતામાં માને છે. દરેક ભણેલા-ગણેલા પાત્રને પોતાનું મનપસંદ પાત્ર પસંદ કરવાનો પુરો હક છે અને એટલા માટે જ અમૃતા અનિકેત તરફ ઢળે છે. ત્યારે ઉદયન તેને ભોગવવાની ઈચ્છા ધરાવતો હોવા છતાં કોઈ દબાણ લાવતો નથી અને બાલારામ પ્રવાશ અર્થે જાય છે ત્યારે ઉદયન અમૃતાને પાણીમાં ધક્કો મારી બ્લાઉઝ ફાડી નાંખે છે ત્યારે અમૃતા કહે છે, “જો આંખો ફાડીને જોઈલે, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સાંભળી લે, હું અનિકેતને ચહું છું, તને નહિ.” ત્યારે ઉદયન કહે છે, “એક સુંદર નારીના મુક્ત સાનિધ્યમાં પોતાને નિર્ચત્રિત રાખીને તારી સ્વાધીનતાને વિકસાવીને તારા નિર્માણમાં મે શો ફાળો આપ્યો તે અંગે વિચારીજો, હવે હું તારો ત્યાગ કરું. તે જે આજ લગી તારા કીમાર્યને બચાવી રાખવામાં મે જે ત્યાગ કર્યો છે તેની તુલનામાં કાંઈ નથી.”

અમૃતા ક્યારેક ઉદયન તરફ ઢળે છે ત્યારે અનિકેત અવશ્ય મુંઝાય છે. પરંતુ તે ઉદયન જેવું વર્તન કરી શકતો નથી. અનિકેત પણ આમ તો સ્વતંત્ર વાદી છે પણ તેના વિચારો અને વર્તન પેલા બન્ને કરતા જુદાં છે.

આમ અમૃતા અને ઉદયન, અનિકેત અને અમૃતા ઉદયન અને અનિકેત વગેરે વચ્ચેની ચર્ચાઓ દરમ્યાન એકબીજાને પામવાની ઝંખનાઓ પ્રગટ થાય છે. કૃતિની શરૂઆતમાં ત્રણેય પાત્રોની સમય (કાળ) વિષય પરની ચર્ચામાં ઉદયન ચાલુ વર્તમાનકાળને જ માને છે. અનિકેત ભૂતકાળ અને ભવિષ્ય બંનેમાં માને છે. જ્યારે અમૃતા સમયનું કોઈ જ વિભાજન કરતી નથી કે કરવા માંગતી પણ નથી. તે કહે છે, સમય તો શાશ્વત છે.

અમૃતા પણ બરાબર જાણે છે કે તેને ઉદયન અને અનિકેત બંનેને પ્રેમ કરે છે અને જ્યારે અમૃતાના કુટુંબીજનોને આ વાતની ખબર પડે છે ત્યારે તેઓ અમૃતાને ઠપકો આપે છે ત્યારે જવાબમાં અમૃતા કહે છે, “મારે સંપતિ નથી જોઈતી, મારે સ્વતંત્રતા જોઈએ.” આમ અહીં આધુનિક યુવતિના દર્શન થાય છે. અમૃતા કૂંડામાં ખીલેલા બે ગુલાબમાંથી કયું ગુલાબ લેવું તે વિચારે છે, ત્યારે આ લઉં ના.... ના.... તો પછી બીજાનું શું? આ ગુલાબ એટલે ઉદયન અને અનિકેત તે એકેયને ઘસરકો પહોંચાડવા માંગતી નથી. એકને મેળવવા જતા બીજાને ગુમાવવા માંગતી નથી. પરિણામે પ્રશ્ન વધુને વધુ ઘેરો બનતો જાય છે. કથાના અંત તરફ જતા ઉદયનને અમૃતા એકબીજાની નજીક આવી શકે તે માટે અનિકેત સંસોધનના બહાને દુર જાય છે. પણ અનિકેત પરત ફરતા સ્થિતિ એ જ હતી. હવે ઉદયન અનિકેત અને અમૃતાનો રસ્તો સ્પષ્ટ કરવા સંસોધનને બહાને હિરોશીમાં અને નાગાસાકી જાય છે. ત્યાંથી પરત ફરતા શરીરમાં બ્લડ કેન્સર લઈ પરત ફરે છે. અનિકેત અને અમૃતા ઉદયનને બચાવવા પ્રયત્નો કરે છે. ત્યારે ઉદયન પોતાના બાવડાના મસલમાં બ્લેક ઘુસાડી દે છે. ઉદયન પોતાનો અંત સમજી જઈ અમૃતાને પોતાનું વસિયતનામું લખાવે છે અને અંતે અનિકેતના ઝડપથી પરત ફરતા તે ઉદયનના હાંફતા છતાં નિર્વિકાર ચહેરા પર એકા એક ગજબની ચમક ધસી આવી દેખે છે. તેનું મસ્તક ઊંચું થયું

અને હાથ ઉચકાય અને અનિકેત ભોઠો પડીને એક ડગલું પાછળ હટી ગયો. ત્રણ ફૂટ પહોળા ખાટલાની બે બાજુએ સામ-સામે પરંતુ દ્રષ્ટિ શૂન્ય હોય તેમ અનિકેત અને અમૃતા ઉભા હતા. તેમની વચ્ચે જે અવકાશ હતો એની વચ્ચે એક જિંદગી શબ બનીને પડી હતી. આવા શબ્દો સાથે આ નવલકથા સમાપ્ત થાય છે.

આધુનિકતાની દ્રષ્ટિએ આ નવલકથાના વિષયવસ્તુનો વિચાર કરીએ તો આરંભમાં જ કેન્દ્રસ્થ પાત્ર જેના નામ પર શીર્ષક આપ્યું છે તે ‘અમૃતા’ એ પોતાના જીવનની ગૌરવવંતી ઘટના ઘટે છે. તે પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે એણે પોતાનું શિક્ષણ અને પોતાનો બૌદ્ધિક વિચારોનો વ્યાપ વિસ્તર્યો છે. તેની આ પ્રાપ્ત કરેલ પદવીને અભીનંદવા તેના બે મિત્રો અનિકેત અને ઉદયનનું આવ્યું અને ત્રણે વચ્ચેનો સમય (કાળ) વિષયક ચર્ચામાં અમૃતાનો આ વિષયનો દ્રષ્ટિકોણ ઉદયન અને અનિકેત કરતા સાવ જુદો જ પડે છે. અમૃતા સમયનું વિભાજન કરી શકતી નથી માટે ઓળખવા કરતાં પામવું, અનુભવવું વધુ તૃપ્તિપ્રદ છે. એમ તે કહે છે પ્રેમની બાબતમાં મનુષ્ય તરીકે આત્મનિર્ણયનો હકને આગળ કરે છે. તે સહનશીલ અને ઉદાર છે. પ્રેમ અને સ્વતંત્રતાના સંઘર્ષ વચ્ચે છેવટે પ્રેમ પ્રેરિત સમર્પણમાં તેનું જીવન સાર્થકય પામે છે.

નવલકથામાં બતાવવામાં આવતું ગુલાબનું પ્રતિક અહીં બે કામ્ય પુરૂષોમાંથી જ કોણ વધુ કામ્ય અને તેથી કોની વરણી વધુ ઉચીત તે અમૃતાની દ્વિધા છે. આ દ્વિધા નવલકથામાં સંઘર્ષનું બીજ બનીને વિકસે છે. કથાના જુદા જુદા પલટાઓ આવવા કારણભૂત બને છે. છેવટે ઉદયન જીવલેણ બિમારીનો ભોગ બનતા અમૃતા ઉદયન પ્રત્યે પ્રેમ કરતા વધુ સહાનુભૂતિની ભાવનાથી ઢળતી જોવામાં આવે છે. એજ રીતે અમૃતા-અનિકેત માટે પણ સંબંધસૂત્ર આગળ વધતું બતાવાયું નથી. એટલે અમૃતાની કરૂણતા કથાને અંતે આપણી સમક્ષ વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે.

પણ અમૃતાનું પીએચ.ડી. થવું અર્થાત્ આટલું શિક્ષિત થવું તે આધુનિકતાની નિશાની છે. અમૃતાનું બે પુરૂષોને ચાહવું સમાજના કશા જ ભય વગર બંને પુરૂષોને પોતાના ઘરે આવવા-જવા દેવા, બંને સાથે અવાર-નવાર મુક્ત મને હરવા-ફરવા જવું, ઉગ્ર થતા ઉદયનને તમાચો ચોડી દેવો, પતિ પસંદગીની બાબતમાં તેની અનિર્ણયાત્મકતા અને તેમાંથી ઉભો થતો તેનો સંઘર્ષ અમૃતાના આધુનિક વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરે છે. આમ અમૃતા એક મુક્ત સ્વાભિમાની અને આધુનિક નારીની છબી ઉપસ્થિત કરે છે. સ્ત્રી આટલી બધી સ્વતંત્ર આધુનિક સમયમાં જ હોઈ શકે તે રીતે પણ આ કૃતિ આધુનિક બને છે.

આમ સમગ્રતયા જોતા રઘુવીર ચૌધરીની આ અમૃતા નવલકથામાં અમૃતાનું પાત્ર જે રીતે આપણા સમક્ષ ખડું થાય છે. તેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અમૃતા ગાંધીયુગના નવલકથાકારોની નાયિકાતો નથી જ. અમૃતાના સંદર્ભે થોડું પાછળ ફરીને વિચારીએ તો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ની ‘કુમુદ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ ની ‘રાજુ’, ‘મળેલા જીવ’ ની ‘જીવી’, ‘ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી’ ની ‘રોહીણી’ તો નથી જ. આ રીતે જોતા અમૃતા આપણને સાંપ્રત સમયની શિક્ષિત અને બૌદ્ધિક યુવતીના વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવે છે. ભલે આ નવલકથા આધુનિક સમયની હોય અને સાહિત્યમાં અનુઆધુનિક યુગ પ્રવર્તતો હોય છતાં ‘અમૃતા’ નવલકથાની અમૃતા આધુનિક નારીનું કહો કે અનુઆધુનિક નારીનું અથવા અતિશયોક્તિ ભરીને કહેવું હોય તો આવતી કાલની નારીનું પણ દર્પણ બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.